

**В.І. Ковальчук
(Чернівці)**

РОЗВИТОК ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ УЧНІВ ПТНЗ ХУДОЖНЬОГО ПРОФІЛЮ ЯК ЗАПОРУКА КУЛЬТУРИ ПРАЦІ

Сьогодні вирішальною є роль майбутньої людини, яку формує освіта. Бездуховність, голий прагматизм та імпортовані впливи поглинули сучасну молодь і віддалили її від культури нашого народу, його звичаїв та багатих традицій, в яких закладена велика духовна сила і народна мудрість. Процес формування людської особистості повинен здійснюватися за законами у краси. Розвиток естетичних можливостей, здібностей і почуттів має велике значення, насамперед, для загального формування особистості, про що свідчать вітчизняний і зарубіжний досвід. Серед завдань, що постали нині перед освітньою системою України, головне місце посідає завдання формування творчої особистості.

Результати праці в сучасному виробництві визначаються не лише рівнем її інтенсивності але й часткою в ній розумової, творчої праці людини. Цього потребують зростаючі темпи розвитку технологій, для яких змістом підготовки робітників із багатьох професій є формування вмінь вирішувати складні технічні завдання. Це вимагає від робітника творчого підходу до налагодження, регулювання та аналізу технічних систем, здатності перекваліфіковуватись, оволодівати суміжними професіями, вирішувати задачі й завдання в нестандартних ситуаціях тощо. Закономірно, що основи такої діяльності повинні бути закладені в процесі навчання і про це говориться в багатьох державних документах.

Зокрема, державна національна програма "Освіта" (Україна - ХХІ століття)" передбачає три основні шляхи реформування змісту загальноосвітньої підготовки: гуманітарна освіта, природничо-математична освіта та трудова підготовка.

У програмі стверджується, що основним завданням сучасної школи в галузі трудового навчання є формування техніко-технологічних та економічних знань, практичних умінь та навичок, розширення політехнічного світогляду учнів і розвиток їх творчих здібностей на основі взаємозв'язку трудового навчання з основами наук. У зв'язку з цим значно підвищується роль трудового виховання у формуванні творчої особистості здатної до високоефективної праці, технічно насиченої виробничої діяльності в майбутньому.

Сучасні знання характеризуються неперервним оновленням, постійним розширенням, що викликає необхідність не тільки постійного професійного самовдосконалення, а й розвитку творчих якостей людини, які сприяють її реалізації і самореалізації у житті і професійній діяльності. Елементи творчості притаманні будь-якому виду діяльності, творчість має велике значення для навчання, професійного й особистісного розвитку людини, є запорукою її емоційного здоров'я, має суттєвий психореабілітаційний ефект. А.Маслоу зазначав, що вчитель або оточуюча культура не створюють людину. Вони не народжують у неї здатності любити або бути допитливим, філософствувати або творити. Скоріше вони надають можливість, створюють сприятливі умови, спонукають, допомагають тому, що існує у самій людині, стати реальним і актуальним [3]. Тому, на наш погляд, педагог професійної школи повинен сприяти і допомогати молодій людині усвідомити і розвинути свої здібності, творчі якості, необхідні для її самореалізації у житті і професійній діяльності.

Отже, творчість – обов'язкова передумова навчально-виховного процесу. Поняття "творчість", "творча особистість", "творча діяльність", "творча активність" увійшли у педагогічну науку як результат психологічних досліджень. Сутність цих понять розглядається у працях М.М. Бахтіна, Л.С. Виготського, С.В. Діденко, М.С. Кагана В.М. Карданова та ін. Вони визначають "творчість" як створення чогось якісно нового, що має особисту і соціальну значущість і реалізується в різних формах активної діяльності. Виховна цінність творчості полягає в тому, що, впливаючи одночасно на розум і почуття, вона організовує емоції, сприяє поглибленню і розвитку емоційно-моральної культури людини, гуманізує процес навчання та виховання.

Підвищений інтерес до проблеми творчої діяльності набуває все більшої теоретичної і практичної значущості. Пошук найбільш ефективних засобів формування творчої активності майбутніх робітників та молодших спеціалістів є важливою проблемою вищих професійних училищ, "Однією з провідних функцій навчання, наголошує С.О.Сисоєва, – є розвиток творчих можливостей учнів. ефективність застосування активних форм і методів навчання значною мірою визначається рівнем творчої активності учнів у навчально-виховному процесі" [4, 310-311]. На погляд В.Тушевої, творча активність – це: по-перше, ініціативність, енергійність, самостійність творчих дій і поведінки, спонукаючим мотивом яких служить потреба в самоорганізації, тобто те, що пов'язана з поняттям "активність": по-друге, комплекс якостей і властивостей

особистості, який сприяє повній реалізації творчого потенціалу й виражений в оригінальному, своєрідному, нешаблонному, а також асоціативному мисленні й емоційності, тобто те, що пов'язана з поняттям "творчість" [7, 140].

А під культурою праці розуміємо матеріальну культуру, до якої належить стан продуктивних сил і трудових навичок людей. Ставлення до праці – це головний критерій оцінки людини, а обов'язок сумлінно працювати – один із головних елементів у системі моральних норм і цінностей.

Відомо, що діяльність людини є чинником розвитку її особистості. Проте чинником розвитку особистості стає не стільки здійснення трудових операцій на уроках виробничого навчання, оскільки результат, який учень отримує і переживає як індивідуальне досягнення, успіх. Радість або її чекання повинна пронизувати його життя і діяльність. Немає очікування радості, немає й творчої особистості.

Ми підтримуємо думку педагогів, які вважають, що головний зміст діяльності вчителя полягає в тому, щоб створити кожному вихованцю ситуацію успіху. В.О. Сухомлинський з цього приводу писав, що треба вчити так, щоб кожен пережив радість успіху, щоб починав роботу з передчуттям успіху [6].

Організація творчої діяльності учнів – це проблема досить багатогранна, яка обов'язково пов'язана з виявом творчості, з творчим мисленням, включенням особистості творче життя однолітків, школи, суспільства, тобто включенням учня в професійну, любительську самодіяльну творчість, в потребу "жити" в різних галузях мистецтва – в літературі, живопису, музиці, розуміючи їх мову [1]. М.С. Каган вбачає можливість творчого розвитку людини через включення її в художньо-творчу діяльність, здійснюючи в цьому художнє виховання особистості в широкому розумінні:

- а) виховання художнього смаку як психологічного механізму;
- б) розвиток художньої освіти з метою розширення знань у галузі різних мистецтв;
- в) художнє навчання, спрямоване на розвиток здібностей особистості до художньої творчості (незалежно від того чи стане ця людина в майбутньому професіоналом, чи залишиться любителем) [1].

На відміну від попереднього положення, В.І. Лейбсон розглядає проблему художньо-творчого виховання з позиції загальноестетичного розвитку і виділяє його рівні: констатуючий, аналізуючий і особистісний. Автор доводить, що ці рівні є

універсальними, тільки їх виявом можна спостерігати у процесі спілкування школярів з різними видами мистецтва [2].

Тому під час організації художньо-творчої діяльності учнів доцільним є дотримання і виконання вчителем завдань, що передбачають поступовий перехід від репродуктивної до репродуктивно-творчої і далі до художньо-творчої діяльності, що дасть змогу забезпечити єдність інформаційного, почуттєво-емоційного, діяльнісного компонента естетичної культури.

Творчість – вища форма психічної активності, самостійності, здатність створювати щось нове, оригінальне. Творчість нерозривно пов'язана з діяльністю людини в певній сфері науки і культури чи виробництва. Масштаб творчості може бути найрізноманітнішим, але в усіх випадках відбувається створення нового.

Творчість у навчальній діяльності проявляється в оригінальності мислення при засвоєнні нових знань, зокрема при розв'язуванні різноманітних завдань нетрадиційним, оригінальним способом.

Джерела творчих сил людини беруть свій початок з дитинства, саме там вони народжуються і розвиваються у взаємодії із зовнішнім світом, під впливом навчання та виховання в широкому розумінні цих слів. Саме в дитячі роки виявляються нахили до творчості, проте вони не завжди помічаються дорослими, недостатньо використовуються, не розкриваються, а з роками здатність творити загалом втрачається.

Рівень розвитку творчих здібностей залежить від загального розвитку учня, від досвіду його участі в творчій діяльності, одержаного в навчальній і виховній роботі, від наявності природних задатків та їхнього постійного розвитку.

Поняття "культура праці" розглядається у професійній освіті як базова складова частина загальної культури особистості, різних професійних, соціальних і національних угруповань, особливостей суспільства в цілому.

Культура праці робочого, спеціаліста складається із широкого спектру професійних знань, емоційного ставлення робочої людини до всього того, що пов'язано з умовами, процесом і результатом праці. До числа складових компонентів культури праці ми відносимо стійку мотивацію трудової діяльності, а також систему трудових дій, операцій процедур, доведених до правил, якими оволодів даний спеціаліст і які є оптимальними саме для нього. Культура праці учня ПТНЗ включає технологічну дисципліну, тобто чітке дотримання найраціональнішої технології виконання роботи і вимог до її якості; правильне використання навчально-технічної і виробничої документації; дотримання правил і норм виробничої естетики; бережливе ставлення до обладнання, матеріалів, енергії.

Проте ми спостерігаємо значні відмінності у творчому розвитку учнів за однакових умов навчально-виробничої діяльності, створеної у конкретному професійно-технічному училищі. Причини цих відмінностей стали предметом експериментального дослідження. Для учнів були розроблені анкети, опитувальники, тести, за допомогою яких досліджувалися рівні творчого розвитку, мотивація творчої діяльності та зацікавленого ставлення до виконання творчих завдань. Результати проведених досліджень висвітлені у наступній таблиці:

Таблиця 1.

Інтенсивність творчих проявів у навчально-виробничій діяльності

Рівні проявів	Частота проявів (загальна кількість учнів –280, ЕГ –120, КГ –160)							
	Інтенсивна		Ситуативна		Епізодична		Не проявляється	
	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
Розробка ескізів, креслень, проектів виробів.	31 (28,5%)	48 (31%)	63 (52,5%)	72 (45%)	12 (10%)	28 (17,5%)	14 (11,7%)	12 (7,5%)
Удосконалення процесу праці.	37 (30,8%)	56 (35%)	31 (28,5%)	65 (40,6%)	24 (20%)	30 (18,8%)	28 (23,3%)	9 (5,63%)
Організація робочого місця.	49 (40%)	74 (46,3%)	32 (26,7%)	41 (25,6%)	24 (20,0%)	28 (17,5%)	15 (12,5%)	17 (10,6%)
Аналіз виробничої діяльності.	28 (23,3%)	42 (26,3%)	16 (13,3%)	26 (16,3%)	47 (39,2%)	65 (40,6%)	29 (24,2%)	27 (16,9%)

Творча активність учня у процесі виробничого навчання проявляється у раціоналізаторських ініціативах, участі в обговоренні нових задумів, проектів, ескізів художніх виробів, аналізі результатів спостережень за роботою майстрів виробництва, розробці висновків і пропозицій щодо поліпшення творчого процесу. Таким чином, творчу активність ми розглядаємо як самостійну діяльність учнів щодо вибору художньо-естетичних, технічних та організаційних завдань, пошуку способів здійснення і розробки нових рішень.

Під час виробничого навчання творча активність учнів ПТНЗ художнього профілю розвивається перш за все в процесі реалізації й

оцінки художнього задуму, а також вдосконалення прийомів праці, робочого місця, організації праці з метою підвищення її продуктивності, інструментів, пристосувань, наочності тощо. Вміння вносити у працю щось своє, нове і оригінальне, є ознакою культури праці.

Творча активність починається від бажання виконати завдання краще. Завдяки проведеним спостереженням ми переконалися, що таке бажання може бути простим – довести майстру свою спроможність добре виконати завдання і отримати його схвальну оцінку, але за сприятливих умов може перетворитися й у потребу в підвищенні рівня культури праці та власного професійного самовдосконалення.

Якщо учень, використовуючи засвоєні знання і накопичений досвід, досягає кращих результатів праці ніж на початку, це означає, що він працює активно і творчо.

Іноді вважають, що чим більше учень звертається із запитаннями, тим він активніший. Однак, зовнішні форми активності корисні лише тоді, коли служать для стимуляції внутрішньої творчої активності. Уважно вислухати майстра, зосереджено спостерігати за його діями, розібратися у кресленні, вдумливо перечитати навчальний посібник - все це значна і напружена робота. Вона не проявляється у зовнішній активності, але вимагає активних внутрішніх зусиль, спрямованих на глибоке осмислення і трансформацію побаченого, осмисленого у результати власної діяльності. Творча активність вимірюється значимістю виконаних робіт, сумлінністю їх виконання і ступінню ініціативності.

Головною ознакою творчої особистості вважаються її творчі якості, тобто індивідуально-психологічні особливості людини, які відповідають вимогам творчої діяльності і є умовою її успішного виконання. Тому проблема цілісного педагогічного впливу, який би забезпечував інтеграцію психолого-педагогічних умов навчання з внутрішньою “творчою” структурою особистості є надзвичайно складною для реалізації у системі масового навчання. Вихід тут, на наш погляд, полягає у створенні умов для варіативного вибору студентами і учнями форм і методів навчання, педагогів, з якими вони відчують себе комфортно “на одній хвилі”, збільшення часу на самостійну роботу при умові опосередкованого керівництва з боку викладача, впровадження консультацій як “діалогу двох”.

Отже, у цьому процесі важливу роль відіграє педагог, котрий має створити, відповідні умови для художньо-творчої діяльності і реалізації художньо-творчих здібностей і інтересів. Розвиваючи

творчу активність учня, всю систему педагогічного впливу необхідно моделювати так, щоб сформувавши в нього позитивне ставлення до будь-якої творчої діяльності, у тому числі до праці.

Формування творчої особистості у контексті особистісно орієнтованого навчання дуже складна теоретико-методологічна і методична проблема, оскільки особистість є чи не найскладнішим психолого-педагогічним, соціальним і філософським феноменом. Тому організація навчального процесу, спрямованого на творчий розвиток особистості учня, передбачає цілеспрямоване, науково обґрунтоване конструювання змісту учіння, його дидактичного забезпечення, форм контролю і методів стимулювання творчої навчальної діяльності учнів. Вирішення означених проблем, на наш погляд, можливе лише в основі гуманізації навчального процесу, практичної реалізації принципу суб'єктності навчання.

Звертаємо увагу також на відповідальне ставлення учнів до вивчення предметів образотворчого циклу і разом з цим на їхній потяг до самостійної творчої роботи та використання набутих знань, умінь і навичок у процесі виробничої діяльності. Результати опитування, проведеного нами в рамках констатуючого експерименту, засвідчили, що 79,6% реципієнтів, які взяли участь у експерименті, зорієнтовані, в першу чергу, на виконавську діяльність (ретельне виконання інструкцій і рекомендацій майстра) і лише 20,4% з числа опитуваних бачать у навчально-виробничій діяльності можливість реалізувати власні творчі задуми.

Одним із вирішальних критеріїв ефективності творчої праці учнів є ступінь розвитку в них свідомого, цілеспрямованого самоконтролю і самоорганізації, тому формування вміння планувати свою працю і самоконтроль повинні розглядатися як необхідні ланки у підготовці учнів до активної творчої діяльності. Разом з тим сприятливі умови для становлення творчих умінь створюються тоді, коли глибокі професійні знання і вміння супроводжуються ґрунтовною теоретичною і, в тому числі, художньо-естетичною підготовкою. Тому широка теоретична підготовка, яку отримують учні ПТУ художнього профілю, значною мірою сприяє розвитку продуктивного художньо-творчого мислення, в якому на перший план впливає вміння правильно аналізувати технологічні процеси і визначати художні та виробничі завдання.

Творча активність учнів дістає розвиток, якщо робота над художніми виробами декоративно-ужиткового мистецтва ґрунтується на систематичному засвоєнні учнями засобів їх створення. Специфічною педагогічною властивістю оволодіння

засобами виготовлення виробів декоративно-ужиткового мистецтва є те, що учні стоять перед необхідністю проявляти індивідуальну творчість, працюючи над завданням також творчим.

Естетичний вплив на учнів у процесі створення виробів декоративно-ужиткового мистецтва починається від сприйняття зразка і продовжується в роботі над ескізом або проектом задуманого твору. Учень відчуває емоційне піднесення в процесі творчої праці уже при виготовленні основи виробу – технічної обробки дерева, глини, інших матеріалів, а згодом і в період оформлення створюваного виробу. Почуття радості і задоволення відчуває учень після завершення процесу праці, коли члени групи і майстер виробничого навчання відзначають ті чи інші переваги створеного ним виробу, зокрема естетичну досконалість форми і досконалість володіння прийомами виготовлення, які якісно проявилися у виконаній роботі. Таке сплетіння трудових операцій з естетичним началом на кожному із етапів створення виробу забезпечує тісну єдність естетичного і трудового виховання учнів засобами декоративно-ужиткового мистецтва. Бажання відчувати радість творчих естетичних переживань стає мотивуючою основою подальшого професійного розвитку, створює смислову основу для розвитку естетичних компонентів культури праці.

Традиційними у естетичному вихованні учнів є екскурсії в музеї, картинні галереї, на художні виставки, де учні мають змогу знайомитися з творчістю народних і професійних майстрів. Ця форма набуває значно більшої ефективності, коли, плануючи екскурсію, педагог пояснить учням мету екскурсії і разом з ними визначить що саме вони повинні побачити і запам'ятати. Вибіркове ставлення до окремих експонатів експозиції оберігає механізм сприйняття учнів від перенасичення, коли вони намагаються передивитися все і тим самим їхнє сприйняття розпорошується, втрачається сенс самого відвідування експозиції. Адаже не за кількістю вражень веде педагог своїх учнів на виставку декоративно-ужиткового мистецтва. Цілеспрямоване відвідування з подальшим аналізом побаченого додає ефективності процесу формування культури праці. Вивчаючи досвід свого майстра і сприймаючи його оцінку кращих зразків декоративно-ужиткового мистецтва, учні бачать смисл своєї діяльності в тому, щоб, оволодівши знаннями, знайти власний шлях до розуміння залежності декоративного зразка від форми, призначення предмета, від матеріалу, з якого він виготовлений, і т. ін.

Програмою експерименту було передбачено створення у ВПХУ № 5 м. Чернівців при Малій академії мистецтв (МММ)

творчої майстерні писанки, яка має за мету найперше – розвиток творчих здібностей учнів, їхньої самостійності та поглиблення професійних інтересів у навчально-виробничій діяльності. Розроблена нами програма роботи майстерні, передбачає ознайомити учнів з прадавнім видом декоративного мистецтва, включає в собі тематику практичних занять та виховних заходів на основі усвідомлення художньо-естетичного і особистісного смислу сприйняття і виготовлення традиційних для України виробів декоративного мистецтва. Адже писанка – один з найдавніших видів народного образотворчого-мистецтва. Це диво, в якому переплітаються надзвичайна сила думки, образів, краса природи і людської душі, є також свідченням високої культури людської праці.

У роботі майстерні беруть участь учні училища і школярі. Програма роботи майстерні розрахована на три семестри навчання. Крім практичних занять, вона включає теоретичний матеріал з історії розвитку писанкарства, регіональні особливості розпису на яйці в різних куточках України, знайомство з писанкою діаспори, відвідування красназвичих та художніх музеїв, проведення пошуково-дослідницької роботи: збирання матеріалів про це прадавнє народнє мистецтво (легенди, перекази, казки, вірші, повір'я). Учні виявляють писанкарів рідного краю, проводять зустрічі з народними умільцями.

При майстерні МАМ працює театр "Писанка", що займається вивченням звичаїв, традицій і обрядів рідного краю та популяризує народнє мистецтво серед молоді, краян.

На заняттях учні вчать писати писанки, творчо використовуючи традиційні зразки писанок, а також відтворюють рідкісні зразки орнаментів писанок з метою збереження символіки писанкового розпису для наступних поколінь, проводять збирацьку роботу для поповнення колекції училищного музею писанки.

Культура праці – одна з важливих умов формування професійного інтересу, стимулювання розвитку творчої і активності, підвищення продуктивності праці. Тому однією з вимог у було дотримання чистоти і зразкового порядку в навчальній майстерні. Правильно організоване робоче місце є запорукою високопродуктивної, якісної роботи. Необхідність привчати учнів тримати в порядку робоче місце, раціонально розташовувати інструмент і дбайливо поводитися з ним не викликає сумніву. Водночас з тим, було виявлено, що такий прийом як просте нагадування або наказ прибрати своє робоче місце не завжди досягає своєї мети, якщо учнем не усвідомлено соціальний і особистісний смисл виконання цієї норми професійної етики. Адже на неприбране місце прийде завтра його товариш, а може й він сам, та через чиюсь недбалість, або й свою, хтось

обов'язково опиниться в умовах, які зашкодять вчасному і якісному виконанню завдання. І доведеться витратити час на прибирання, щоб не ускладнювати собі роботу.

Для розвитку творчих якостей учнів, самореалізації їх особистості у процесі професійної підготовки необхідно:

- забезпечення умов для реалізації учнями своїх творчих якостей у навчальному процесі: на заняттях і у позанавчальній діяльності (у гуртках, факультативах за інтересами, індивідуальних консультаціях, у конкурсах, змаганнях тощо), що приводить до самоствердження учня (студента), розвитку у нього почуття самоповаги;

- участь у житті освітнього закладу через індивідуальний вибір;

- детальне вивчення педагогами і психологами найбільш значущих для учнів (студентів) видів громадської діяльності і надання можливості для самовизначення, самоутвердження і самореалізації через них;

- створення творчої атмосфери, сприятливого морально-психологічного клімату в колективі через утвердження принципів педагогіки співробітництва;

- демократичний стиль спілкування педагогів з учнями (студентами), свобода творчих дискусій, обміну думками;

- утвердження в педагогічному і учнівському (студентському) колективах культури спілкування;

- забезпечення вільного часу учнів (студентів) через інтенсифікацію навчально-виховного процесу з метою створення умов для самореалізації під час дозвілля;

- робота по підвищенню загального культурного рівня;
- своєчасна доброзичлива оцінка творчої навчальної діяльності учнів (студентів), позитивних зрушень у їх розвитку;

- уміння педагогів помічати і цінувати неповторну творчу індивідуальність кожного учня (студента);

- забезпечення матеріально-технічної бази навчального процесу;

- забезпечення соціального захисту учнів (студентів) в умовах сучасної економіки: рівні права на освіту, санітарно-гігієнічні умови, матеріальне забезпечення тощо.

Ефективність створення сприятливих умов для розвитку творчих якостей учнів у процесі навчання значною мірою залежить від урахування при створенні творчої ситуації основних закономірностей і етапів творчого процесу [5, 25-25].

Формуванню творчої активності сприяє спланована система самостійної навчальної діяльності учнів, пов'язана з цільовими завданнями, які вона виконує – розширення професійного кругозору, розвиток професійних інтересів, розвиток творчих здібностей, прагнення до самоосвіти тощо. Самостійна навчальна діяльність, як компонент культури праці, вимагає від учнів певних знань, навичок, умінь, наявність переконань і спрямованості дій, розуміння шляхів і засобів досягнення накреслених цілей. Самостійність виявляється в розумінні відповідальності за свої дії, в критичному відношенні до своїх вчинків.

Таким чином, щоб ефективно виховувати елементи культури праці учнів ПТНЗ, педагог повинен опанувати на творчому рівні нові методики, досягти взаємозв'язку навчального, розвиваючого й мотиваційного компонентів навчальної діяльності, утверджувати гуманні відносини в групі, активно використовувати форми співробітництва з учнями. Для цього в процесі підготовки до уроків виробничого навчання потрібно не лише орієнтуватися на його зміст, але й водночас продумувати, як це зробити з найбільшою користю для розвитку творчої особистості учня, позитивного ставлення його до навчання і вміння вчитися. Це створює найкращі передумови для розвитку пізнавальних інтересів і потреб, виховує елементи культури праці.

Список літератури

1. Каган М.С. Человеческая деятельность. – М.: Политиздат, 1974.
2. Лейбсон В.И. Лучший учитель-творчество. – М.: Просвещение, 1966.
3. Маслоу А. Психология бытия. – М., 1997. – 176с.
4. Сисоєва С.О. Підготовка вчителя до формування творчої особистості учня. – К.: Поліграфкнига, 1996. – 406с.
5. Сисоєва С.О. Творчість як умова самореалізації особистості // Професійно-художня освіта України: Зб.наук. праць. К. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2003. – 313с.
6. Сухомлинський В.О. Сто порад учителю. Вибрані твори: у 5 т. – К.: Рад. школа, 1977. – Т.3.
7. Тушева В. Формування і розвиток творчої активності учнів // Педагогіка і психологія професійної освіти. – №3. – 1999. – С.140-144.